

Історія

УДК 94(100)«1914/1922»:930.25

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.15545281>

**Полон і репатріація полонених вояків німецької армії,
утримуваних в Росії (1914-1922): огляд зарубіжної історіографії**

Розумюк Володимир Михайлович,

кандидат політичних наук, провідний науковий співробітник,
ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»,
Київ, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-6745-5358>

Стельмах Сергій Петрович,

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник,
ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»,
Київ, Україна, <https://orcid.org/0000-0002-0795-8356>

Прийнято: 15.05.2025 | Опубліковано: 29.05.2025

Анотація: У статті здійснено комплексний історіографічний аналіз праць, присвячених проблемі німецьких військовополонених у Росії та їхньої репатріації після Першої світової війни. Метою статті є систематизація наукового доробку західних дослідників, виявлення розбіжностей у трактуванні ключових аспектів проблеми та аналіз трансформації методологічних підходів від традиційної військово-політичної історії до сучасних соціокультурних, антропологічних і гендерних студій. Застосовані загальнонаукові (класифікації, типологізації, аналізу і синтезу) та спеціально-історичні (історико-порівняльний, історико-системний) методи дозволили

дослідити внесок західних науковців у вивчення проблеми полонених вояків німецької армії, утримуваних в Росії у 1914–1922 рр.

Результати дослідження свідчать про те, що історіографія проблеми німецьких військовополонених в Росії та їхньої репатріації демонструє значне розмаїття наукових підходів, методологій та інтерпретацій. Особливу увагу було приділено аналізу праць Дж. Девіса, який один з перших розглянув скупчених у таборах військовополонених у вигляді специфічних соціальних спільнот та проаналізував діяльність гуманітарних організацій у справі надання допомоги полоненим. Досліджено внесок Р. Нахтігала у вивчення регіональних аспектів системи полону, зокрема його дослідження щодо залучення німецьких військовополонених до будівництва Мурманської залізниці та етнічної дискримінації в таборах, а також запропоновану ним періодизацію процесу репатріації. Висвітлено значення праць Г. Вурцера, які базуються на вивченні регіональних сибірських архівів та приділяють увагу психологічним аспектам перебування в полоні. Проаналізовано підхід Й. Ольтмера, який розглядає проблему військовополонених у контексті міграційних процесів, та новаторські дослідження А. Рахамімова щодо культурних і гендерних аспектів табірнього життя. У статті розкрито розбіжності в історіографії щодо оцінки масштабів рівня смертності та політичної орієнтації полонених у революційний період. Проаналізовано специфічні аспекти російської системи полону, зокрема її географічну розгалуженість від прикордонних областей до Сибіру і Туркестану, етнічну дискримінацію та масштабне залучення полонених до праці в різних секторах економіки. Висвітлено особливості репатріації німецьких військовополонених після Першої світової війни, роль Ліги Націй та місії Фрїтьйофа Нансена в організації їхнього повернення на батьківщину. Встановлено, що до березня 1922 р. було репатрійовано близько 32-34 тис. німецьких військовополонених, однак значна частина з різних причин залишилася на території колишньої

Російської імперії. Визначено перспективні напрямки подальших досліджень, зокрема: вивчення аспектів перебування німецьких полонених на українських теренах; дослідження долі полонених, які не повернулися на батьківщину; компаративний аналіз систем військового полону ворогуючих держав. Стаття демонструє, що історіографія проблеми німецьких військовополонених у Росії та їхньої репатріації відображає загальну тенденцію розвитку історичної науки у ХХ – на початку ХХІ ст. до міждисциплінарності та розширення методологічного інструментарію.

Ключові слова: історіографія, військовополонені, полон, репатріація, Росія, Німеччина, Перша світова війна.

**Captivity and repatriation of German army prisoners of war held
in Russia (1914-1922): a review of foreign historiography**

Volodymyr Rozumyuk,

Candidate of Political Sciences, Senior Research Fellow, Leading Researcher State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”, Kyiv, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0001-6745-5358>

Serhii Stelmakh,

Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Research Fellow, State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”, Kyiv, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0002-0795-8356>

***Abstract.** This article provides a comprehensive historiographical analysis of research dedicated to German prisoners of war in Russia and their repatriation after the First World War. Based on the scholarly contributions of leading Western researchers, the transformation of methodological approaches to studying military*

captivity is revealed – from traditional military-political history to sociocultural, anthropological, and gender studies. Particular attention is paid to the works of G. Davis, who was among the first to examine POW camps as specific social communities and analyze the activities of humanitarian organizations in providing assistance to POWs. The article investigates R. Nachtigal's contribution to studying regional aspects of the captivity system, particularly his research on the deployment of German POWs in constructing the Murmansk Railway and ethnic discrimination in the camps, as well as his proposed periodization of the repatriation process. The significance of G. Wurzer's works, based on studies of regional Siberian archives with attention to psychological aspects of captivity, is highlighted. The article analyzes J. Oltmer's approach, which examines the POW issue within the context of migration processes, and A. Rachamimov's innovative research on cultural and gender aspects of camp life. The article reveals historiographical divergences regarding the assessment of mortality rates and political orientations of prisoners during the revolutionary period. Specific aspects of the Russian captivity system are analyzed, including its geographical dispersion from border regions to Siberia and Turkestan, ethnic discrimination, and the extensive use of prisoners in various economic sectors. The peculiarities of German POW repatriation after the First World War and the roles of the League of Nations and Fridtjof Nansen's mission in organizing their return to their homeland are examined. The research establishes that approximately 32,000-34,000 German prisoners of war were repatriated by March 1922; however, a significant number remained in the former Russian Empire for various reasons. Prospective directions for further research are identified, i.e. studying aspects of German prisoners' captivity in Ukrainian territories, investigating the fate of prisoners who did not return to their homeland, and comparative analysis of captivity systems across belligerent states. The article demonstrates that the historiography of German POWs in Russia and their

repatriation reflects the general tendency in historical science of the 20th and early 21st centuries toward interdisciplinarity and the expansion of methodological tools.

Keywords: *historiography, prisoners of war, captivity, repatriation, Russia, Germany, First World War.*

Постановка проблеми. Тема військового полону та репатріації полонених після Першої світової війни становить складний і багатовимірний предмет дослідження, який виходить далеко за межі суто гуманітарних аспектів. Особливої уваги заслуговує вивчення становища німецьких військовополонених у Росії та процесу їхньої репатріації у 1914–1922 рр., що відбувався на тлі революційних подій, громадянської війни та складних міжнародних відносин повоєнного періоду. Аналіз проблеми німецьких військовополонених у Росії залишається недостатньо розробленою проблемою в українській та зарубіжній історіографії. Водночас історіографія цього питання не лише відображає трансформацію наукових підходів до вивчення військового полону як соціокультурного та гуманітарного феномену, але й дозволяє глибше зрозуміти механізми становлення міжнародного гуманітарного права та принципів поведіння з військовополоненими у ХХ ст.

Військовий полон німецьких вояків у Росії в роки Першої світової війни мав свої унікальні характеристики, що вирізняли його з-поміж інших тогочасних систем полону. Згідно з наявними оцінками, у російському полоні опинилося близько 2,4 млн військовополонених, з яких близько 160-170 тис. були вояками зі складу німецької армії. Характерною особливістю російської системи полону була її географічна розгалуженість (від прикордонних областей до Сибіру і Туркестану) та суттєва залежність умов утримання від регіональних факторів. Тогочасні соціально-політичні потрясіння – Лютнева та Жовтнева революції, громадянська війна, інтервенція держав Антанти – докорінно змінили становище німецьких військовополонених і значно

ускладнили процес їхньої репатріації. Вивчення історіографії цієї проблеми дозволяє побачити, як трансформувалися наукові підходи до осмислення феномену військового полону протягом останніх десятиліть – від традиційної політичної та військової історії до соціокультурних, антропологічних та гендерних студій.

Актуальність теми дослідження визначається не лише браком системного історіографічного узагальнення проблеми німецьких військовополонених у Росії, але й тим, що вона перебуває на перетині ключових викликів сучасної історичної науки. Вивчення досвіду військового полону дозволяє глибше осмислити механізми трансформації соціальної і національної ідентичності в умовах воєнного часу, імперських і революційних наративів у ставленні до «*іншого*», а також практичну реалізацію норм міжнародного гуманітарного права в умовах тотальної війни. Полон є особливим віддзеркаленням міждержавної політики, правової нестабільності, інструментом мобілізації та одночасно гуманітарним викликом, що дозволяє актуалізувати теми використання полонених на примусових роботах, жорстокого поводження з ними, культурно-освітньої діяльності в їхньому середовищі та організації їхньої репатріації.

У контексті сучасних досліджень про глобальні війни, масову мобілізацію, міграцію і біженців, історія полону також уможливорює міждисциплінарний синтез, поєднуючи правовий, соціокультурний та антропологічний виміри, у т. ч. для розуміння сучасних подій російської агресії проти України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія проблеми німецьких військовополонених у Росії та їхньої репатріації у 1914–1922 рр. представлена переважно працями німецьких та американських дослідників. Джеральд Г. Девіс у 1980-х роках одним з перших розглянув табори військовополонених та утримуваних в них бранців як специфічні соціальні

спільноти та проаналізував їхні умови утримання [1; 2; 3]. Райнгард Нахтігаль значно розширив архівну базу дослідження та виокремив етапи репатріації німецьких військовополонених [4; 5; 6; 7; 8; 9]. Георг Вурцер приділив увагу психологічним аспектам перебування в полоні в Сибіру та спростував тезу про масову підтримку більшовиків полоненими [10; 11]. Йохен Ольтмер розглянув проблему військовополонених у контексті міграційних процесів [12; 13], а Алон Рахамімов запропонував інноваційний культурно-антропологічний підхід, дослідивши, зокрема, деякі аспекти діяльності аматорських театрів у таборах [14; 15]. Окремі аспекти проблеми полону й репатріації німецьких військовополонених у Росії висвітлені у працях У. Хінц, А. Мозера, Л. Радауер, М. Еггера, К. Шарпінга [16; 17; 18; 19]. Нові дослідження, зокрема роботи М. Вольф, А. Мьодовського, К. Перрін, Ф. Піани та ін. [20; 21; 22; 23; 24; 25] суттєво доповнили уявлення про культурні практики, повсякдення, спроби втеч, гуманітарну допомогу та репатріацію німецьких військовополонених, вписуючи тему полону в ширший контекст історії Першої світової війни та перших повоєнних років.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми.

Незважаючи на окремі дослідження зарубіжних авторів, досі відсутній цілісний історіографічний аналіз проблеми німецьких військовополонених в Росії та їхньої репатріації в 1914–1922 рр., який би систематизував та критично оцінив наявний науковий доробок. Попередні публікації переважно зосереджувалися на окремих аспектах проблеми, не надаючи комплексного огляду еволюції методологічних підходів та інтерпретацій у західній історіографії. До цього часу не було здійснено системного аналізу трансформації дослідницьких парадигм – від традиційної військово-політичної історії до соціокультурних, антропологічних та гендерних студій у вивченні військового полону. Відсутність такого історіографічного узагальнення ускладнювала розуміння тенденцій розвитку наукових поглядів

на проблему німецьких військовополонених в Росії та створювала прогалини в науковому дискурсі. Представлений історіографічний огляд вперше систематизує та аналізує внесок провідних західних дослідників у розробку даної тематики, виявляє ключові дискусійні питання та перспективні напрямки для подальших досліджень.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є комплексний історіографічний аналіз досліджень, присвячених проблемі німецьких військовополонених у Росії та їхньої репатріації у 1914–1922 рр., визначення основних етапів розвитку історіографії проблеми, виявлення домінуючих методологічних підходів та концептуальних інтерпретацій.

У дослідженні застосовано комплекс загальнонаукових (класифікації, типологізації, аналізу і синтезу) та спеціально-історичних (історико-порівняльний, історико-системний) методів. Методи аналізу й синтезу забезпечили систематизацію та узагальнення висновків дослідників. Історико-порівняльний метод надав можливість зіставити різноманітні підходи до вивчення проблеми військового полону та репатріації. Історико-системний метод сприяв комплексному розгляду історіографії як цілісної системи взаємопов'язаних концепцій. На підготовчому етапі також використано метод бібліографічної евристики для виявлення й відбору найбільш репрезентативних наукових праць з даної проблеми.

Завдання статті:

1. Систематизувати існуючий науковий доробок з дослідження проблеми полонених вояків німецької армії, утримуваних у Росії у 1914–1922 рр.

2. З'ясувати розбіжності у трактуванні ключових аспектів проблеми (умов утримання, смертності, залучення до праці, репатріації) та окреслення перспективних напрямків подальших досліджень.

3. Проаналізувати трансформації наукових підходів до вивчення військового полону – від традиційної військово-політичної історії до

соціокультурних, антропологічних та гендерних студій, що відображає загальні тенденції розвитку історичної науки у ХХ – початку ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Історіографія проблеми німецьких військовополонених у Росії та їхньої репатріації у 1914–1922 рр. свідчить про значну трансформацію дослідницьких підходів та інтерпретацій. Завдяки виходу ґрунтовних монографій, розділів у енциклопедичних виданнях, статей німецьких та американських дослідників стало можливим не лише розширити джерельну базу, але й урізноманітнити методологічні підходи, що дозволяє глибше проаналізувати різні аспекти полону та репатріації вояків зі складу німецької армії на теренах Росії. Водночас історіографія характеризується певними розбіжностями в оцінках масштабів явища, умов полону та особливостей репатріації, що потребує критичного зіставлення та переосмислення.

Одним із перших дослідників, який здійснив ґрунтовний аналіз становища німецьких полонених у Росії під час Першої світової війни, був Джеральд Г. Девіс. Його німецькомовна стаття, опублікована в 1982 р., стала важливим внеском у вивчення цієї проблематики. У своєму дослідженні автор навів цінні кількісні дані (понад 2 млн. військовополонених, з яких близько 167 тис. походили з Німецької імперії та приблизно втричі більше – з Австро-Угорщини) [1, S. 37], а також статистику смертності (близько 40% цих військовополонених загинули або зникли безвісти в Росії). Варто зазначити, що цей показник смертності суттєво відрізняється від оцінок пізніших дослідників, зокрема Райнгарда Нахтіґаля та Алона Рахамімова, які наводять значно менші цифри – 14% [7, S. 368] та 17,6% [14, P. 97] відповідно, що свідчить про складність проведення точного підрахунку кількісних даних воєнного часу.

Дж. Девіс ґрунтовно висвітлив умови транспортування та розміщення полонених, детально описав процес їх перевезення до місць утримання [1,

S. 37–38] і тамтешніх умов перебування бранців – від таборів, обнесених колючим дротом до примітивних наметових містечок з місткістю до 20 тис. осіб у Сибіру [1, S. 38]. На особливу увагу заслуговує аналіз катастрофічної епідеміологічної ситуації перших років полону, зокрема спалахів тифу, холери та малярії в Туркестані.

Значну увагу Дж. Девіс присвятив міжнародним зусиллям з допомоги полоненим, аналізу форм їхнього залучення до праці в російській економіці. Станом на жовтень 1916 р. близько 1,5 млн. полонених працювали поза таборами, переважно в сільському господарстві та промисловості. Улітку 1917 р. полонені становили 30% працівників у чавуноливарній промисловості, 60% шахтарів залізної руди та 28% робітників, що видобували торф [1, S. 40–41]. Ці дані про масштаби використання праці військовополонених згодом були підтверджені в роботах інших дослідників, зокрема Р. Нахтігала та Г. Вурцера, хоча з певними уточненнями щодо регіональних особливостей та розподілу за галузями.

Автор детально розглянув соціальне та культурне життя в таборах, самоорганізацію полонених, створення ними бібліотек, театрів і шкіл, видання понад 50 табірних газет та літературних журналів [1, S. 42]. Дж. Девіс також проаналізував агітаційну діяльність серед німецьких військовополонених, зазначивши, що попри пропагандистські зусилля більшовиків, їм не вдалося залучити значну кількість німецьких полонених до Червоної армії.

Особливо ретельно Девіс висвітлив процес репатріації полонених, наголосивши, що Брест-Литовський мирний договір не вирішив проблему репатріації, оскільки це питання було виокремлено до подальших перемовин [1, S. 43]. Лише в червні 1918 р. були досягнуті домовленості про обмін, однак для понад 500 тис. полонених у Сибіру та Туркестані ця угода виявилася запізнілою через повстання Чехословацького легіону, який заблокував шляхи евакуації.

Дослідник висвітлив основні перешкоди репатріації: брак транспорту, конфлікт з Польщею, обмежені портові можливості та небажання держав Антанти надавати кораблі для транспортування полонених [1, S. 44]. Серйозною проблемою було фінансування: німецький уряд ледве спромігся оплатити повернення 38 500 німців, а країни-спадкоємиці Австро-Угорщини мали забезпечити репатріацію вдесятеро більшої кількості людей.

Поворотним моментом стало заснування Лігою Націй Верховного комісаріату з репатріації полонених 11 квітня 1920 р. на чолі з Фрітьйофом Нансеном. Завдяки його зусиллям у серпні – вересні 1920 р. було евакуйовано 180 тис. полонених, а до березня 1922 р. місія Нансена повернула на батьківщину загалом 427 386 військовополонених [1, S. 44–45].

У статті про національні товариства Червоного Хреста та полонених у Росії Дж. Девіс зосередився на діяльності гуманітарних організацій, продемонструвавши масштаби гуманітарної допомоги полоненим німцям через кількісні параметри. Зокрема, Шведський Червоний Хрест розподілив серед полонених у Росії 506 тис. комплектів уніформи, 1,275 млн. комплектів білизни, 350 тис. ковдр, 105 тис. пакунків з медикаментами та продовольством [2, P. 39].

В іншій своїй праці Джеральд Девіс дослідив формування специфічної соціальної спільноти в умовах полону, розглядаючи військовий полон не тільки як наслідок воєнних дій, але і як складне соціокультурне явище [3]. Цей підхід став новаторським для свого часу, адже раніше військовий полон розглядався переважно в політичному та економічному аспектах. Праці Дж. Девіса заклали основи для подальших досліджень культурних та соціальних вимірів полону, які розвинули пізніше А. Рахамімов [14; 15] й А. Луго [19].

Вагомий внесок у дослідження проблеми німецьких військовополонених у Росії зробив німецький історик Райнгард Нахтігаль. Дослідник послуговувався широкою джерельною базою, зокрема матеріалами з

Федерального архіву Німеччини, Політичного архіву Міністерства закордонних справ Німеччини та Російського державного військового архіву. На відміну від Дж. Девіса, який спирався переважно на опубліковані матеріали та звіти гуманітарних організацій, Р. Нахтігаль значно розширив архівну базу дослідження, що дозволило йому уточнити багато статистичних даних та запропонувати нові інтерпретації у дослідженні проблеми полону й репатріації полонених німців з Росії у 1914–1922 рр.

У своїй статті, присвяченій репатріації полонених німців з Росії, Р. Нахтігаль виокремив етапи організованого повернення полонених: від діяльності репатріаційних місій Центральних держав влітку – восени 1918 р. [4, S. 248–249] до завершального етапу евакуації під егідою МКЧХ у 1920–1921 рр. [4, S. 259–261].

Особливу увагу дослідник присвятив ситуації 130 тис. військовополонених німців та впливу громадянської війни в Росії на репатріацію, зокрема через виступ Чехословацького легіону [4, S. 251]. До березня 1922 р. було репатрійовано близько 32 935 німецьких та 118 941 колишніх австро-угорських військовополонених [4, S. 264]. Важливо зазначити, що кількісні дані репатрійованих німецьких військовополонених (32 935) Р. Нахтігаль відрізняються від даних, представлених у нещодавньому ґрунтовному дослідженні Ф. Піани (33 903) [18, P. 94], що свідчить про різні методики підрахунку репатрійованих вояків.

Монографія Р. Нахтігаль представляє ґрунтовне дослідження ролі використання військовополонених під час будівництва залізниці між Петроградом та Мурманськом. На основі архівних документів Р. Нахтігаль документально підтвердив залучення 1289 німецьких військовополонених до будівництва [5]. Питання смертності на будівництві Мурманської залізниці залишається одним із найбільш дискусійних в історіографії. Р. Нахтігаль критично поставився як до офіційної російської статистики (379 загиблих), так

і до оцінки Ельзи Брендстрем (25 тис. загиблих), не надаючи власної однозначної цифри. Натомість дослідники А. Рахамімов і Г. Вурцер схиляються до значно вищих оцінок – до 25–28 тис. загиблих [11; 14].

В оглядовій англomовній статті про полонених німців Р. Нахтігаль проаналізував становище військовополонених у столичній провінції Російської імперії. Він показав, що залізничне будівництво стало основним місцем працевлаштування полонених у провінції протягом 1916 р. з поступовим збільшенням – від 2 тис. осіб на початку 1916 р. до понад 4 тис. навесні 1917 р. [6, P. 201].

У статті про кількісні дані полонених Першої світової війни дослідник оцінив, що з близько 2,4 млн. військовополонених у російському полоні близько 168 тис. були німецькими вояками [7, S. 366], у той час як у російському полоні померло від 400 тис. до 470 тис. полонених [7, S. 368, 382]. Серед німецьких полонених смертність була нижчою – приблизно 14% порівняно із загальним показником у 18-20% [7, S. 368].

В іншій оглядовій статті про репатріацію полонених у 1918–1922 рр. Р. Нахтігаль описав особливості класифікації полонених в Росії: слов'яни, румуни та італійці з армії Габсбургів користувалися різними привілеями, тоді як етнічні німці, угорці, турки та євреї зазнавали дискримінації [8, P. 160]. Після повалення царату в Росії критерії поділу змінилися на соціально-класові, а полонені стали розглядатися як інструменти світової революції [8, P. 179]. У трактуванні причин дискримінації німецьких полонених спостерігаються певні розбіжності між дослідниками: якщо А. Рахамімов пояснює це панславистською ідеологією [14, P. 88–89], то Р. Нахтігаль наголошує на політиці взаємності між воюючими державами, що демонструє складність і багатовимірність цього питання.

В енциклопедичній статті для «Міжнародної енциклопедії Першої світової війни» Р. Нахтігаль у співавторстві з Л. Радауер проаналізували зміни

умов утримання та статусу німецьких військовополонених протягом трьох політичних режимів. Після Жовтневої революції більшовики оголосили полонених «вільними громадянами», що означало припинення державної опіки над ними [9].

Праці Р. Нахтігалья відзначаються залученням широкого кола архівних джерел із різних країн, глибоким аналізом та критичним підходом, що значно розширило знання про умови перебування німецьких полонених в деяких регіонах Російської імперії та процес їхньої репатріації.

Вагомий внесок у вивчення проблеми німецьких військовополонених у Росії зробив Георг Вурцер. Його монографія базується на ретельному вивченні регіональних архівів російського Сибіру, які раніше практично не використовувалися західними дослідниками. Їхнє залучення стало важливим методологічним проривом, оскільки дозволило Г. Вурцеру детальніше дослідити становище полонених німців у найвіддаленіших російських таборах, де умови були особливо важкими.

Г. Вурцер відстежив шлях військовополонених від моменту їхнього захоплення у полон до репатріації, зосередившись на становищі полонених у сибірських таборах, куди потрапляли переважно «вороже налаштовані до Росії» полонені – етнічні німці, угорці, турки та євреї, а також більшість із 56 тис. офіцерів. Автор детально проаналізував умови табірної життя, приділяючи увагу психологічним аспектам перебування в полоні, зокрема подоланню «хвороби колючого дроту». За оцінками дослідника, близько 20% (понад 400 тис.) усіх військовополонених у російському полоні загинули, переважно від епідемій та інфекцій протягом перших двох зим війни та в таборах азійської частини Росії [10, S. 175].

У статті Г. Вурцера наводиться інформація, що у російському полоні опинилися 2 111 146 солдатів зі складу австро-угорської, 158 104 – німецької та 51 тис. – турецької і болгарської армій [11, S. 97]. Відповідно до результатів

його дослідження, до 1917 р. понад 1,1 млн. полонених використовувалися на різних роботах: 43% у сільському господарстві, 27% на шахтах і фабриках, 16% на будівництві залізниць, 3% у лісовому господарстві [11, S. 112]. На будівництві Мурманської залізниці загинуло від 25 до 28 тис. із 70 тис. полонених [11, S. 113].

Г. Вурцер мав всі підстави стверджувати, що після Жовтневої революції Рада народних комісарів оголосила військовополонених вільними, надавши їм права громадян нейтральних держав [11, S. 121], однак це не покращило їхнє становище в умовах продовольчої кризи. Дослідник спростував тезу про масову підтримку більшовиків полоненими, кількість комуністів за своїми політичними переконаннями серед німецьких та австрійських бранців не перевищувала 3 тис. осіб [11, S. 124]. Ця інформація є важливим внеском у дискусію про політичну орієнтацію полонених, оскільки в російській історіографії традиційно перебільшувалася їхня підтримка більшовицького перевороту. Варто також зазначити, що оцінка Вурцера (3 тис. комуністів) значно нижча за дані Ольтмера, який згадує про 90 тис. колишніх полонених у лавах Червоної армії [13, S. 752], хоча цей показник, імовірно, стосується ширшого контингенту ніж етнічні німці.

Відтак праці Г. Вурцера вирізняються акцентуацією на повсякденному житті полонених та психологічних аспектах їхнього перебування в таборах, що робить його дослідження важливим внеском в історіографію військового полону.

Йохен Ольтмер також відіграє важливу роль у вивченні проблеми військовополонених Першої світової війни, розглядаючи її в ширшому контексті міграційних процесів та гуманітарних проблем. Щодо німецьких військовополонених у Росії дослідник відзначив непропорційно високу кількість полонених зі Східного фронту порівняно із Західним [12, S. 14]. Якщо на початку березня 1915 р. в Росії працювало близько 100 тис.

військовополонених, то на початку 1917 р. їхня кількість сягнула 1,1 млн. осіб [12, S. 20].

У своїй енциклопедичній статті Й. Ольтмер вказав, що наприкінці 1917 р. на території колишньої Російської імперії перебувало близько 1,9 млн. полонених, з яких 3/4 знаходилися в європейській частині Росії, а 1/4 – у Сибіру та Середній Азії [13, S. 752].

Дослідник виділив кілька етапів репатріації: стихійні повернення, репатріація під керівництвом німецьких та австро-угорських військових служб у 1918 р. та обмін полоненими між Німеччиною і Росією заходами Ліги Націй і МКЧХ у 1920–1922 рр. Загалом у кінці 1917–1918 рр. повернулося близько 1 млн. полонених, тоді як у травні 1920 – липні 1922 р. під керівництвом Ф. Нансена було репатрійовано загалом 425 тис. військовополонених [13, S. 752]. Важливим внеском Й. Ольтмера стало звернення уваги на долю полонених, які не повернулися до Німеччини. За його оцінками, значна кількість колишніх німецьких військовополонених (понад 100 тис. осіб) залишилася на території колишньої Російської імперії, однак причини такого рішення та подальша доля цих людей залишаються малодослідженими в історіографії.

Алон Рахамімов запропонував інноваційний підхід до вивчення досвіду полону, зосередивши увагу на культурних, соціальних і психологічних аспектах. У своїй монографії автор комплексно проаналізував умови утримання німецьких військовополонених у Російській імперії. Він задокументував, що загальна смертність серед військовополонених у Росії сягала 17,6% [14, P. 97]. Він також наголосив на суттєвій нерівності умов утримання за національною ознакою, звернувши, зокрема, увагу на привілейоване ставлення до полонених слов'ян на противагу етнічним німцям [14, P. 88–89].

Він дослідив процес репатріації німецьких військовополонених, у т.ч. й невдачі перемовин у Брест-Литовську, коли німецька делегація наполягала на принципі «один за одного», тоді як більшовики – на обміні «всіх на всіх» [14, Р. 193–194]. Значна частина німецьких полонених поверталася через розруху, громадянську війну в умовах побоювання в розповсюдженні «бацил» більшовизму [14, Р. 191, 197–199].

А. Рахамімов також висвітлив аспект життя німецьких військовополонених у Російській імперії – виступи у табірних театрах, коли жіночі ролі виконувалися перевдягненими та відповідно загримованими полоненими. На думку дослідника, такі вистави виконували подвійну функцію: вони слугували способом зняти напругу та зумовлювали розвиття гендерних меж, утверджуючи небінарні уявлення про ідентичність [15, Р. 373–376]. Дослідження А. Рахамімова демонструє важливий методологічний поворот в історіографії проблеми – від традиційного фокусу на матеріальних умовах і політичних аспектах полону до аналізу його культурних, гендерних і психоемоційних вимірів.

Праці Алона Рахамімова стали важливим кроком у розвитку історіографії військового полону, розширивши її межі за рахунок вивчення культурних, гендерних і психологічних аспектів.

Окремі дослідники зосередились на спеціальних аспектах військового полону й репатріації вояків Німеччини з Росії у 1914–1922 рр. Ута Хінц зібрала додаткові свідчення про катастрофічну смертність на будівництві Мурманської залізниці, що в подальшому спонукало МКЧХ активізувати зусилля з репатріації [16, S. 227]. Арнульф Мозер простежив відсутність ефективного процесу обміну полоненими між Німеччиною й Росією впродовж Першої світової війни за посередництва нейтральних держав, що контрастувало з масштабами обмінів з Францією та Великою Британією [17, S. 391]. Це спостереження А. Мозера є важливими для розуміння причин, чому значна

частина німецьких полонених змушена була залишатися в Росії до кінця війни, на відміну від практики обміну полонених з інвалідністю, що була більш розвинена на Західному фронті.

Автори новітніх досліджень, що стосуються теми полону німецьких військовополонених у Росії у 1914–1922 рр. та їх репатріації після закінчення Першої світової війни, менше зосереджуються на цій проблемі, вписуючи її у ширший макроісторичний контекст (загальні практики інтернування у Першій світовій війні, взаємодію полонених з місцевим населенням тощо) або розглядають її крізь призму мікроісторичних студій: від культурного життя в таборах до досвіду примусової праці, утеч, гуманітарної допомоги, репатріації та пам'яті про полонених.

Серед них варто виокремити працю Лени Радауер і Матіаса Еггера [18], присвячену культурному життю полонених у Сибіру та Туркестані, яке розглядається як простір самоорганізації і символ збереження ідентичності полонених в тяжких умовах полону. Спогади Гергарда Гібельса за редакцією Франца Петерса [22] проливає додаткове світло на таборову повсякденність німецьких військовополонених у кліматичних умовах Сибіру і Північного Льодовитого океану. Схожі мотиви простежуються й у мемуарах Йоганна Цевеза, опрацьованих Францом Йозефом Шефером у 2023 р. [26], в яких індивідуальний досвід полону набуває антивоєнного звучання, перетікаючи до ширшого ідеологічного контексту пацифізму.

Цікавим міждисциплінарним підходом на межі історії та лінгвістики вирізняється дослідження Міхаєли Вольф [20], яка проаналізувала перекладацьку діяльність у таборах як форму соціального капіталу й влади. М. Вольф продемонструвала складне соціальне середовище російського полону Першої світової війни, де мовне посередництво було запорукою як виживання, так і самоствердження, в якому перекладачі поєднували функції

посередників («go-betweens») і «воротарів» («gatekeepers»), які мали доступ до інформації, вплив на адміністрацію й авторитет серед інших полонених.

Проблема втеч німецьких військовополонених з російського полону докладно розкрита в дослідженнях Аркадіуша Мьодовського [23], тоді як Клер Перрін [24] розглянула Брестський мирний договір як політичне «вікно можливостей» для масової репатріації німців з Росії. Особливу увагу гуманітарному виміру полону має праця Йоста Мейена про Ельзу Брандстрьом [21], яка постає як ключова постать у порятунку тисяч полонених в Росії (у т. ч. німців) через дипломатичні заходи й медичну допомогу. Франческа Піана розкрила внутрішні механізми транзитного табору в Нарві, висвітливши практики захисту та догляду за колишніми полоненими та труднощі ідентифікації національності репатріантів через зміну кордонів у Центральній та Східній Європі [25, Р. 85–86].

Опосередковано дотичними до проблематики німецьких військовополонених в Росії протягом Першої світової війни та їхньої репатріації є праці Метью Стіббе [27; 28], Сандри Брее та Саскії Гін [29], Браяна К. Фелтмана [30; 31] та колективна монографія під редакцією Пола Бартропа [32]. Вони не фокусуються безпосередньо на німецьких полонених у Росії, однак аналізують суміжні явища – інтернування, гендерні питання, громадські кампанії, ініціатори яких вимагали проведення репатріації бранців до Німеччині та інтимні стосунки між полоненими й місцевими жінками. Усі вони дозволяють краще зрозуміти полон як соціальний, культурний і політичний феномен доби Першої світової війни та перших повоєнних років.

Висновки. Отже, історіографія проблеми німецьких військовополонених у Росії та їхньої репатріації у 1914–1922 рр. демонструє значне розмаїття наукових підходів, методології та інтерпретацій. Фундаментальні праці західних дослідників, присвячені цій тематиці, не лише розкривають різноманітні аспекти перебування німецьких полонених у

російському полоні, але й формують цілісну картину трансформації військового полону як міжнародно-правового, соціокультурного та гуманітарного феномену.

Історіографія німецьких військовополонених у Росії у 1914–1922 рр. поступово еволюціонувала від традиційних підходів історії дипломатії та військової історії до міждисциплінарності з особливою увагою на соціальній та культурній історії полону. У працях Дж. Девіса та Р. Нахтігала табори постають як складові міжнародної системи, а полон розглядається крізь призму правового статусу, репатріаційних угод та дипломатичної взаємодії. Цей підхід залишається важливим для реконструкції макропроцесів і хронології політичних рішень.

Починаючи з 2000-х рр., помітним стає зсув у бік мікроісторії та історії повсякдення. Дослідження Г. Вурцера, А. Рахамімова, а також праці на основі мемуарів та таборової преси фокусуються на досвіді полонених як суб'єктів – зі своєю траєкторією адаптації, формами опору, культурної самореалізації. Табір у таких інтерпретаціях розглядається не лише як інструмент контролю, а як соціальна система з власною ієрархією, нормами і практиками взаємодії.

Новітні дослідження (Л. Радауера, М. Вольф, К. Перрін, Ф. Піани та ін.) демонструють відкритість до міждисциплінарних підходів, зокрема лінгвістичної антропології, історії емоцій, *memory studies*. Полон у них постає не лише як історичний факт, а як соціокультурний процес, у якому переплітаються різні аспекти – дії влади, мобільність, символічний капітал та гуманітарний вплив. Порівняльний аналіз засвідчує, що сучасна історіографія балансує між аналізом структур (інституцій, договорів, демографії) і реконструкцією досвіду (повсякдення, мови, тілесності). Такий підхід дозволяє вийти за межі вузько дисциплінарного погляду і розглядати полон як складний трансформаційний простір у контексті Першої світової війни та міжвоєнного періоду.

Незважаючи на ґрунтовність наявних досліджень, історіографія проблеми німецьких військовополонених у Росії та їхньої репатріації відкриває перспективи для подальших наукових пошуків. По-перше, потребує детальнішого вивчення регіональний аспект перебування німецьких полонених у різних частинах Російської імперії, особливо на теренах її українських губерній. По-друге, залишається малодослідженою доля тих німецьких полонених, які з різних причин не повернулися на батьківщину після війни, їхня подальша інтеграція в радянське суспільство або міграція до інших країн. По-третє, перспективним напрямком є компаративний аналіз досвіду німецьких полонених у Росії та російських полонених у Німеччині, що дозволить глибше зрозуміти взаємовплив і паралелі між системами військового полону ворогуючих держав.

Історіографія проблеми німецьких військовополонених у Росії та їхньої репатріації виразно демонструє трансформацію наукових підходів від традиційної політичної та воєнної історії до соціальної, культурної, гендерної та історії повсякдення. Ця трансформація відображає більш загальну тенденцію в історичній науці до міждисциплінарності та розширення методологічного інструментарію, що дозволяє формувати багатовимірне і нюансоване розуміння складних історичних явищ, одним з яких, безперечно, є військовий полон. Подальші дослідження цієї проблематики матимуть не лише академічне значення, але й сприятимуть глибшому осмисленню гуманітарних наслідків воєнних конфліктів та розвитку міжнародних механізмів захисту жертв війни.

Список використаних джерел

1. Davis G. Deutsche Kriegsgefangene im Ersten Weltkrieg in Rußland, *Militaergeschichtliche Zeitschrift*. 1982. №. 31(1). Pp. 37–50. URL: doi:10.1524/mgzs.1982.31.1.37.

2. Davis G. National Red Cross Societies and Prisoners of War in Russia, 1914-18. *Journal of Contemporary History*. 1993. № 28(1). Pp. 31–52. URL: <https://doi.org/10.1177/002200949302800>
3. Davis G. Prisoner of War Camps as Social Communities in Russia: Krasnoyarsk 1914-1921. *East European Quarterly Boulder*. 1987. Vol. 21, Iss. 2. Pp. 147–157.
4. Nachtigal R. Die Repatriierung der Mittelmächte-Kriegsgefangenen aus dem revolutionären Rußland: Heimkehr zwischen Agitation, Bürgerkrieg und Intervention 1918–1922. In *Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkriegs*. Brill Schöningh, 2006. Pp. 237–266.
5. Nachtigal R. Die Murmanbahn. Die Verkehrsanbindung eines kriegswichtigen Hafens und das Arbeitspotential der Kriegsgefangenen (1915 bis 1918). Grunbach: Greiner, 2001. 159 p.
6. Nachtigal R. German Prisoners of War in Tsarist Russia: A Glance at Petrograd/St Petersburg. *German History*. 1995. Vol. 13, Issue 2. Pp. 198–204. URL: <https://doi.org/10.1093/gh/13.2.198>
7. Nachtigal R. Zur Anzahl der Kriegsgefangenen im Ersten Weltkrieg. *Militaergeschichtliche Zeitschrift*. 2008. Vol. 67, № 2. Pp. 345–384. URL: <https://doi.org/10.1524/mgzs.2008.67.2.345>
8. Nachtigal R. The Repatriation and Reception of Returning Prisoners of War, 1918-22. *Immigrants & Minorities: Historical Studies in Ethnicity, Migration and Diaspora*. 2008. No 26(1-2). Pp. 157–184. URL: <https://doi.org/10.1080/02619280802442662>
9. Nachtigal R., Radauer L. Prisoners of War (Russian Empire). 1914-1918-online. *International Encyclopedia of the First World War*. Berlin: Freie Universität Berlin. URL: [10.15463/ie1418.10386](https://doi.org/10.15463/ie1418.10386)
10. Nachtigal R. Georg Wurzer: Die Kriegsgefangenen der Mittelmächte in Rußland im Ersten Weltkrieg. *Buchbesprechungen*. S. 173–176.

11. Wurzer G. Die erfahrung der extreme. *Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkriegs*. 2006. Pp. 97–125. URL: 10.30965/9783657729272_008.
12. Oltmer J. Funktionen und Erfahrungen von kriegsgefangenschaft im Europa des ersten Weltkriegs. *Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkriegs*. 2006. P.p. 11–23. URL: doi:10.30965/9783657729272_004.
13. Oltmer J. Kriegsgefangene in Europa 1914-1922. *Enzyklopädie Migration in Europa*. Vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2006. Pp. 744–753.
14. Rachamimov A. POWs and the Great War: Captivity on the Eastern Front. Oxford: Berg, 2002. 272 p.
15. Rachamimov, A. The Disruptive Comforts of Drag: (Trans)Gender Performances among Prisoners of War in Russia, 1914-1920. *The American Historical Review*. 2006. No 111(2). Pp. 362–382.
16. Hinz U. ‘Humanität im Krieg?’, *Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkriegs*. 2006. Pp. 216–236. URL: 10.30965/9783657729272_013.
17. Moser A. Die Austauschstation Konstanz: Austausch und Internierung von schwerverwundeten Kriegsgefangenen im Ersten Weltkrieg (1915–1920). *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins*. 2014. No 162. Pp. 379–401.
18. Radauer L., Egger M. Kultur im Lager: Kulturelle Aktivitäten der österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen in Russland 1914–1918. *Österreich in Geschichte und Literatur*. 2014. № 2. Pp. 160–178.
19. Scharping K. In russischer Gefangenschaft: Die kulturellen und wirtschaftlichen Leistungen der deutschen Kriegsgefangenen in Russland. Berlin: De Gruyter, 2019. 199 s.
20. Wolf M. «He became our interpreter, our spokesman, he had a leading role!». Interpretar en los campos rusos de prisioneros de la primera guerra mundial. *Trans. Revista de traductología*. 2019. № 23. DOI: 10.24310/trans.2019.v0i23.5244.

21. Meyen J. Elsa Brandström und die Kriegsgefangenen: Die Sibirische Tragödie 1914–1921. Books on demand: 2021. 274 s.
22. Giebels G., Peters F. Meine Erlebnisse als Kriegsgefangener am nördlichen Eismeer und Sibirien 1915–1919 Gerhard Giebels. Norderstedt, 2024. 262 s.
23. Miodowski A. Escapes from Russian captivity by prisoners of war taken on the Eastern Front (August 1914 – February 1917). *The Journal of Slavic Military Studies*. 2021. Vol. 34(2). Pp. 303–321. URL: 10.1080/13518046.2021.1990553.
24. Perrin C. The Treaty of Brest-Litovsk and the repatriation of East Prussian deportees from Simbirsk during World War I. *East European Politics and Societies*. 2023. Vol. 39(1). Pp. 121–140. URL: 10.1177/08883254231212490.
25. Piana F. Humanitarian Protection for Prisoners of War and Refugees in the Long Aftermath of the First World War. Leiden, 2024. 302 p.
26. Schäfer F. J. Johann Zewes Kriegserlebnisse im Ersten Weltkrieg. Die Wiederentdeckung eines in Vergessenheit geratenen Buches. *Startseite*. 2023. Bd. 18. S. 1–31.
27. Stibbe M. Civilian Internment during the First World War: A European and Global History, 1914–1920. London: Palgrave Macmillan, 2019. 346 pp.
28. Stibbe, M. (Not) Ending Internment: The Years 1918–20. *Civilian Internment During the First World War*. Palgrave Macmillan Limited, 2019. Pp. 239–289.
29. Brée S., Hin S. The impact of World War I on marriages, divorces, and gender relations in Europe. New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2020. 328 pp.
30. Feltman B. K. “Heraus mit unseren Gefangenen!” The German Home Front and the International Campaign for Prisoner of War Repatriation, 1918–1919. Berni M., Cubito T. (eds.) *Captivity in War during the Twentieth Century*. Cham: Palgrave Macmillan, 2021. URL: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-65095-7>.

31. Reiss M., Feltman B. K. Prisoners of War and Local Women in Europe and the United States, 1914–1956: Consorting with the Enemy. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2023. 323 pp.

32. Bartrop P. R. The Routledge History of the First World War. Abingdon, Oxon: Routledge, 2025. 862 pp.